
MIDDELEEUWSE HERPETOLOGIE

DEEL 9: ENDE VOLGHET NAER E - I GAET UUT

Door: Marcel van der Voort, Heerbaan 14,
5721 LS
Asten.

Inhoud: Inleiding - Emorois - Dese luscen
in den boemen - Dit serpent doet sterven
sachte - Et gaet in cocodrillus kele -
Idros wandelt in den broec - Literatuur.

INLEIDING

Achtereenvolgens besteedt Van Maerlant
(ogenschijnlijk analfabetisch, maar J en I
waren in het Middelnederlands inwisselbaar
voor elkaar) in tamelijk korte stukjes
aandacht aan *Emorois*, *Jaculum*, *Ipnale*,
Idrus en *Idros*. Het is niet mogelijk om elk
genoemd dier van een hedendaagse benaming
te voorzien.

EMOROIS

Emorois, seght Solijn,
430 *Es een serpent, ende sijn venijn*
Heeft sulke cracht so wient slaet,
Dat hem al sijn bloet ontgaet,
So dat hem twint en blivet,
Ende dan es die mensche saen ontlivet,
435 *Ende daer nes gheen stremmen nemmee.*
In vinde nemmeer namen in E.
(vss 429-436)

Solinus zegt van de Emorois, dat dit dier
zo'n sterk gif heeft, dat degene die erdoor
gebeten wordt, zijn bloed verliest, waar-

door de mens spoedig sterft. Het is niet mogelijk het bloeden te stelpen. Er is iets merkwaardigs aan de hand bij een beet van deze slang. Blijkbaar heeft het gif een sterk haemotoxische werking. Dat is een proces, dat voor een gedeelte een interne uitwerking in het lichaam van een gebetene heeft. Toch voegt Van Maerlant in vs 435 de opmerking toe, dat het bloeden dat door de beet ontstaat, niet gestelpt kan worden. Dat suggereert een dood door overmatig bloedverlies en niet een dood door de vernietigende uitwerking van het gif op bloed en bloedvaten. Toch is die laatste opmerking wel te verdedigen. Ik herinner me van een bezoek aan "Reptielenland" in Brugge, kort voordat het complex waarin de slangencollectie was ondergebracht afbrandde, nogal suggestieve foto's van slangebeten. Ik stond versteld van de ongelooflijke necrotiserende gevolgen die slangebeten kunnen hebben. (Zie bijv. ook Mirtschin & Davis, 1987, pag. 79). Trutnau (1982, pag. 13) vertelt, hoe de haemotoxische bestanddelen in het gif de rode bloedlichaampjes afbreken, de vaatwanden poreus maken, waardoor grote inwendige bloedingen veroorzaakt worden. Het zal wellicht deze uitwerking zijn, waardoor de toevoeging van vers 435 toch gerechtvaardigd is. White tenslotte vermeldt bij de Emorrhoris, dat degene die door dit dier gebeten is zo zwak wordt, dat al het leven dat in hem is, mét het bloed aan het lichaam onttrokken wordt, zo gauw als de aderen gebarsten zijn (White, 1960, pag. 175).

DESE LUSCEN IN DEN BOEME

*Jaculum, seghet Solijn,
Es een clene serpentkijn,*

Foto 1: Jaculum, v. Maerlant, folio 124

Foto 2: Idros, v. Maerlant, folio 125.

Ende vlieghet als of een quareel qua-
me,

440 *Ende daerof heeftet dien name.*

Dese luscen in den boemen,

Ende maerken ende goemen

Wien dat si veninen moghen,

Ende comen onversien ghevloghen.

(vss 438-444)

Van de *Jaculum* vertelt Solinus, dat het een kleine slang is die kan vliegen alsof hij een pijl was (*jaculum* = speer (Lat.)). Aan die eigenschap ontleent het dier dan ook zijn naam. Hij ligt opgerold in een boom op de loer om te kijken wie hij met zijn giftige beet te pakken kan nemen en "vliegt" dan ineens op zijn slachtoffer af.

Grzimek (1973, pag. 491) noemt het geslacht *Chrysopelea* als geslacht dat "vliegende slangen" telt (ook Grzimek gebruikt aanhangsteken). De slangen die tot dit geslacht behoren, zijn uitgerust met buikschilden die een duidelijke kiel vertonen, die geen functie hebben bij het vliegen, maar wel bij het klimmen in bomen. Ze kunnen niet echt vliegen, zelfs niet zweven, maar zich wel vanuit de top van een boom krachtig afzetten en een behoorlijke afstand schuin omlaag afleggen.

Trutnau (1988, pag. 222 e.v.) vermeldt van *Chrysopelea paradisi*, dat deze slang in staat is haar lichaam als het ware af te platten, waardoor een soort "Fallschirmflug" mogelijk is.

Bij Grzimek staat een "experiment" vermeld, dat aardig aansluit bij een noot in het boek van White dat de weergave biedt van een 12e-eeuws bestiarium: op Borneo hebben Schmidt en Inger proeven genomen met de vliegende slang, om erachter te komen hoe het zat met dat vliegvermogen. *Hoewel onze slang er helaas niets voor scheen te voelen*

om zich door de lucht voort te bewegen, konden we toch tenminste waarnemen dat hij zijn staart, die normaal opgerold is, plotseling strekte en zo een stukje vooruitsprong. (Grzimek, 1973, 491).

Net als bij Van Maerlant, wordt in White over de *Jaculus* gezegd, dat deze slang in bomen "springt" en zo op een passerende prooi blijft wachten, die vervolgens verrast wordt. In een noot voegt White hieraan toe: "Goldsmith (...) states that: the manner of progression in (...) the *Jaculus*, is by instantly coiling itself upon its tail and darting from thence to its full extent." (White, 1960, pag. 180, noot.)

Het is verleidelijk om de *Jaculus* en de *Chrysopelea* op grond van deze interessante overeenkomsten met elkaar te identificeren. De vraag is echter, of, gezien het verspreidingsgebied van de *Chrysopelea*, (Zuidoost-Azië en het Indo-Australische eilandengebied) met de *Jaculus* de *Chrysopelea* bedoeld kan zijn. Ook de lengte maakt dat enigszins dubieus. Van Maerlant sprak over een kleine slang, maar zowel Grzimek als Trutnau geven niet bepaald "klein" aan, respectievelijk tot 1,50 en 1,40 m.

Dat de *Jaculus* giftig genoemd wordt, terwijl de *Chrysopelea* dat niet is, daarover hoeven we ons niet te verbazen: voor de Antieke en Middeleeuwse mens was blijkbaar elk serpent giftig, hoewel men wel degelijk wist dat er niet-giftige soorten waren (Pauly, 1979, V, pag. 13). Uit de beschrijvingen die we tot nu toe gehad hebben lijkt het bovendien wel, alsof de toenmalige serpentes het voornamelijk op de mens gemunt hadden.

DIT SERPENT DOET STERVEN SACHTE

- 445 *Ipnale dats een serpent.
Solinus seghet ons, diet bekennt,
Dat et es van aspis gheslachte.
Dit serpent doet sterven sachte.
Wien dat bijt, daers gheen ontgaen,*
450 *Hi moet in slape worden saen.
No roupen, noch steken, noch trecken
Ne machgen nemmermeer ghewecken,
Dat hi ontwaket daerna.*
(vss 445-453)

De *Ipnale* (of *Hypnale*, vgl het Griekse *hypnos* = slaap) is een slang uit het geslacht *Aspis*. Deze slang veroorzaakt met zijn beet een zachte dood. Degene die gebeten wordt valt, en daar is geen ontkomen aan, spoedig in slaap. Nóch met roepen, nóch met steken, nóch met trekken krijg je hem wakker.

N.B.: de [geslachts]kwalificatie *Aspis* is een antieke, géén hedendaagse.

- Dustanech hadde Cleopatra*
455 *Tien tiden dat Augustus verwan
Antonise haren man,
Die hem dode met venine,
Want hi verwonnen was ende die sine.
Sie ledene in enen grave diere,*
460 *Si nam serpente van diere maniere,
Ende settetse haren borsten an,
Ende ghinc ligghen bi haren man,
Ende nam slapende daer haer leven:
Dus heeft die Roemsche ystorie bescre
ven.*
(vss 454-464)

Zulke slangen had *Cleopatra* tot haar beschikking in de tijd dat *Antonius*, haar echtgenoot, met zijn medestrijders, overwonnen werd door keizer *Augustus*. *Antonius*

pleegde zelfmoord door vergif in te nemen. Cleopatra legde hem in een kostbaar graf en nam slangen van de hierbeschreven soort en liet zich door hen in haar borsten bijten, waarna ze bij haar man ging liggen. Zo verliet ze slapende dit leven. Aldus de beschrijving in De geschiedenis van Rome, een boek dat niet met zekerheid geïdentificeerd is en waarmee mogelijk een geschiedwerk van Livius wordt bedoeld (Burger, 1989).

N.B.: ik bewaar een sterke herinnering aan één van de vele interessante geschiedenislessen die ik een kleine dertig jaar geleden op mijn middelbare school heb genoten. Mijn toenmalige geschiedenisleraar vertelde over Cleopatra, dat zij, uit angst om vergiftigd te worden, dagelijks kleine hoeveelheden vergif innam om zich op die manier te immuniseren. In de medische wereld wordt dit mitridatisme genoemd, naar koning Mithridates (120-63 v. Chr.) die zichzelf immuniseerde voor vergif door zich langzaam te wennen aan steeds grotere hoeveelheden vergif (Coelho, 1986, pag. 475). Uiteindelijk moest Mithridates zich, toen hij zelfmoord wilde plegen, laten doden door een soldaat (Burger, 1989).

Cleopatra's immuniteit voor allerlei soorten vergif was dan ook de reden, dat zij, bij haar zelfdoding, haar toevlucht zocht bij de Üreusslang, een slang waarvan bekend is dat zij in de antieke tijd gebruikt werd voor de pijnloze executie van mensen en waarvan men aanneemt dat zij enigszins af te richten was (Pauly, 1979, V, pag. 13). De sterke neurotoxische werking van het cobragif had in ieder geval het door Cleopatra beoogde effect: zij stierf op 12 augustus van het jaar 30 voor Christus (Pauly, 1979, III, pag. 250).

ET GAET IN COCODRILLUS KELE

465 *Idrus, seghet Ysidorus,
Es in Egipten in Nilus,
Ende heeft scaerper dorne vele.*
(vss 465-467)

De Idrus (ook wel Hydrus, vgl Gr. hydros = water), zegt Isidorus, leeft in Egypte, in de Nijl. Het dier heeft veel scherpe ste-kels.

*Et gaet in cocodrillus kele,
Daer hi leghet ende slaept*
470 *Ende met der kele wide gaept;
Maer eerst heeftet hem beslegghen
Met muederen, dits sijn plieghen,
Omme dat sachte wesen sal.*
(vss 468-473)

De Idrus gaat in de keel van de krokodil, als dit dier ligt te slapen en daarbij zijn bek wijd opengesperd heeft. Maar eerst, zo is de gewoonte van deze slang, heeft zij zich door de modder gewenteld, opdat ze zacht zal zijn.

*Die grote viant slont in al,
475 *Ende alst dan in die daerme leghet,
So toghetet den aert dies et pleghet,
Ende steect hem die daerme dure.
Dan steerft dander in corter ure,
Ende et cruupt dan uut van beneden.**
(vss 474-479)

De grote vijand van de Idrus, de krokodil, slikt haar helemaal in en als zij dan in de darmen is aangeland, dan toont ze pas haar ware aard en doorsteekt dan de darmen van de krokodil. Die sterft vervolgens in korte tijd. De Idrus verlaat haar gastheer daarna anaal.

"Viant", of "Viant van der helle" was in de Middeleeuwen een eufemisme voor "duivel", wiens naam men niet graag uitsprak, want als je het over de duivel had, dan trapte je hem immers op zijn staart.

De hel nu, werd vaak afgebeeld als de open-gesperde muil van een krokodilachtig monster, waarin de Idrus afdaalde. In een aantal bestiaria staat dit dier dan ook symbool voor Christus (Burger, 1989).

480 *Die liede swellen in allen leden,
Die het ontreint met venine:
Coemes es daer of medicine.
Sijn levere es goet, als wi weten,
Jeghen der serpente beten.*
(vss 480-484)

Mensen die door een Idrus worden gebeten, krijgen opgezwollen ledematen, als zij geen medicijnen toegediend krijgen. Zoals al enkele malen gebleken is, is ook hier de veroorzaker van een (dodelijke) ziekte de drager van het geneesmiddel ertegen, want de lever van deze slang is een probaat middel tegen slangebeten.

White vermeldt, dat de ziekte die door de beet van de Idrus veroorzaakt wordt de koepokken wordt genoemd, omdat de remedie ertegen bestaat uit de uitwerpselen van koeien. Verder geldt voor de Idrus en de krokodil, wat eerder gold voor de basiliscus en de wezel, nl. dat zij elkaar doods-vijanden zijn (White, 1960, pag. 178 e.v.).

IDROS WANDELT IN DEN BROEC

485 *Idros wandelt in den broec,
Seghet Kirammidarium boec,
Ende es een serpent, als men seghet,*

*Dat hem boven watere te rechten pleg-
het.*

(vss 485-488)

De biotoop van de Idros bestaat uit moerasgebieden, valt er in het boek Koiranides te lezen. Het is een slang die de gewoonte heeft zich boven het water op te richten. De *Liber Kyrannidarum* is een oorspronkelijk in het Grieks geschreven tractaat uit de keizertijd en wordt aan Hermes Trismegistus toegeschreven. Het is in de loop der Middeleeuwen verscheidene malen in het Latijn vertaald (Orbán, 1985, pag. 235 en 362, noot 78). Het boek handelt over geneesmiddelen en talismans die vervaardigd kunnen worden met behulp van planten, dieren en edelstenen (Burger, 1989).

*Enen steen so draeghet binnen,
490 Daerment om vaet, wilmen kinnen,
Jof so beroect dat et en spuwet.
Met worden datment oec so beduwet
Ende metter name oec mede van Gode,
Dat et en spuwet, al doet node.*

(vss 489-494)

Net als een Aspís, draagt de Idros binnen in zich een steen, die de reden is dat men deze dieren vangt. Men dwingt ze dan die steen uit te spuwen. Ook kan men ze met woorden zó in het nauw brengen -m.a.w. "belezen"- dat ze de steen met tegenzin uitspuwt. Dat kan men ook bewerkstelligen door haar de naam van God te laten horen.

*495 Broeder Alebrecht spreect over een,
Dat hi selve proefde den steen,
Als hi seghet, an een wijf,
Die vol waters hadde dat lijf.
Hi goerdene an haren lichame
500 Daer si hadde die mesquame,*

*Ende III vingheren alle daghe
Sanc haer lichaem sonder saghe,
Onthier ende twater was ghedaelt,
Ende haer lechame ghesmaelt.*
(vss 495-504)

Albertus Magnus maakt ons deelgenoot van zijn proefneming met de steen op een vrouw die leed aan waterzucht (oedeem). Hij bond de steen op het lichaam van de vrouw op de plek waar de kwaal zich bevond. Het gevolg was, dat haar lichaam elke dag, en dat is geen fabeltje, 3 vingers in omvang afnam, totdat al het water was verdwenen en haar lichaam dunner was geworden.

Albertus Magnus (± 1193-1280) de grootste geleerde van de Middeleeuwen, combineerde de traditionele wetenschap van zijn tijd met eigen onderzoek en legde daarmee de basis voor de beoefening van de moderne natuurwetenschappen, vooral op het gebied van de botanie (*De vegetabilibus*) en de zoölogie (*De animalibus*) (Orbán, 1985, pag. 228).

*505 Jeghen reume ende tranende oghen
Can hi sine macht wel toghen.
Dits te ghelovene vele wel.
I gaet uut, hier coemt L.*
(vss 505-508)

De steen bestrijdt zeer doeltreffende een catarre en tranende ogen, geloof dat maar. Deze twee kwalen kennen een samenhang, want catarre aestivus is hooikoorts die als begeleidend symptoom tranende ogen heeft. De I is afgelopen, zegt Van Maerlant, nu volgt de L.

LITERATUUR

- Burger, P., 1989 Jacob van Maerlant, Het boek der natuur.
Samenstelling en vertaling door P. Burger. Amsterdam 1989.
- Coelho, M., 1986, Zakwoordenboek der Geneeskunde.
Geheel opnieuw bewerkt door G. Kloosterhuis. Amsterdam, 1986.
- Grzimek, B. 1973, Het leven der dieren, deel VI, Reptielen.
Utrecht 1973.
- Maerlant, Jacob van, 1980, Der Naturen Bloeme.
Ed. Dr. Eelco Verwijs, Leiden 1878.
Ongewijzigde herdruk 1980.
- Mirtschin, P & Davis, R., 1987, Dangerous snakes of Australia. An Illustrated Guide to Australia's Most Venomous Snakes.
Rigby Publishers, 1987.
- Orbán, A., 1985, De Salamander, van Aristoteles tot Thomas van Cantimpré. Een literair-historisch onderzoek.
In: Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag. Onder redactie van A.M.J. van Buuren, H. van Dijk, O.S.H. Lie, F.P. van Oostrom. Utrecht, 1985.
- Pauly, Der kleine, 1979 Lexikon der Antike in 5 Bänden.
Herausgegeben von Konrat Ziegler und Walther Sontheimer. München 1979.

Trutnau, L., 1982, Schlangen im Terrarium
II
Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 1982.

Trutnau, L., 1988, Schlangen im Terrarium I
Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 1988.

White, T.H. 1960 The Bestiary. A book of
Beasts.
New York 1960.